

Janusz Lemański

Manasses - Makir - Gilead : pytanie o źródła jednej z biblijnych tradycji genealogicznych

Colloquia Theologica Ottoniana nr 1, 25-52

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MANASSES – MAKIR – GILEAD: PYTANIE O ŹRÓDŁA JEDNEJ Z BIBLIJNYCH TRADYCJI GENEALOGICZNYCH

Janusz Lemański¹

Wydział Teologiczny Uniwersytetu Szczecińskiego
Szczecin

Wstęp

Od czasów słynnej publikacji Martina Notha² dostrzegamy fakt, że tzw. listy 12 plemion Izraela mają dwie podstawowe formy. W jednej – poza stałymi komponentami eponimicznymi – pojawiają się Lewi i Józef, a w drugiej obu tych przodków zastępują synowie Józefa – Efraim i Manasses. Dalsze badania nad strukturą tych list³ pokazały jeszcze inne różnice w układzie poszczególnych imion. Badacze są dziś jednak zgodni co do tego, że sama koncepcja 12 plemion oraz ich eponimów – 12 synów Jakuba – jest dość późna. Datuje się ją na VI wiek przed Chr.⁴ Panuje dziś także przekonanie, że wszystkie te zaobserwowane różnice mogą odzwierciedlać historyczne zmiany realiów etniczno-geograficznych, ale oba podstawowe systemy (listy z Lewim i Józefem lub Efraimem i Manassesem)

¹ Ks. dr hab., prof. US Janusz Lemański, profesor Wydziału Teologicznego Katedry Pisma Świętego Uniwersytetu Szczecińskiego; adres: Wydział Teologiczny US, 71–459 Szczecin, ul. Papieża Pawła VI 2; e-mail: lemanski@koszalin.opoka.org.pl.

² *Das System der zwölf Stämme Israels* (BWANT 4/1), Stuttgart 1930.

³ Zwłaszcza autorstwa Zecharia Kallai: tenże, *The twelve-Tribal System of Israel*, „Vetus Testamentum” 47 (1995), s. 53–90; tenże, *A Note on the Twelve-Tribe Systems of Israel*, „Vetus Testamentum” 49 (1999), s. 125–127.

⁴ Por. J.D. Macchi, *Israël et ses tribus selon Genèse 49* (OBO 171), Freiburg–Göttingen 1999, s. 272–280; por. także ekskurs: *Dwunastu synów Jakuba – dwanaście plemion Izraela*, w: J. Lemański, *Księga Rodzaju rozdziały 11, 27–36, 43* (NKBST I/2), Częstochowa 2014, s. 771–774 (a także literatura).

zostały włączone w tym samym czasie w ten podstawowy, dwunastoplemienny schemat⁵.

Kolejnym badanym problemem jest kwestia źródeł tradycji o poszczególnych komponentach, z których składają się wspomniane listy. Część imion niewątpliwie mogła być początkowo nazwami terytorialnymi (np. Juda, Efraim), część stanowiła w pierwszej fazie nazwy plemienne, a część to rzeczywiste imiona własne⁶. Idąc śladem kanonicznej kolejności, dwaj synowie Józefa, Efraim i Manasses, urodzili się w Egipcie, a ich matką była Egipcjanka Asenat, córka kapłana z On (Rdz 41,50–52). Obu swoich synów Józef przedstawił potem Jakubowi zgodnie z kolejnością ich narodzin (Rdz 48,1: Manasses i Efraim). Jakub „adoptuje” ich, nazywając swoimi synami, zmienia jednak kolejność (Efraim przed Manassesem, por. Rdz 48,5). Z tekstu wynika, że owa „adopcja” dotyczy tylko tych dwóch synów Józefa. Kiedy patriarcha proponuje udzielenie im swojego błogosławieństwa (Rdz 48,9), Józef ustawia swoich synów w ten sposób, aby starszy (Manasses) znalazł się po prawej stronie Jakuba, a młodszy (Efraim) po jego lewej stronie (Rdz 48,13). Jakub jednak „krzyżuje” swoje ręce tak, aby jego prawa ręka znalazła się na głowie młodszego z synów Józefa (Rdz 48,14). Kiedy ten ostatni próbuje skorygować ojca, sądząc, że się pomylił (Rdz 48,17–18), Jakub potwierdza intencjonalny charakter swojego gestu, tłumacząc synowi, że to młodszy będzie kiedyś liczniejszy (większy) od starszego (Rdz 48,19)⁷. Konwencja preferowania młodszego syna przed starszym jest charakterystyczna dla całej Księgi Rodzaju (Izaak przed Izmaelem; Jakub przed Ezawem; Józef/Beniamin przed pozostałymi synami). Badacze doszukują się jednak w tej scenie echa jakichś prawdziwych, historycznych przemian dotyczących roli i liczebności plemion utożsamianych z oboma antenatami. Autorzy Księgi Rodzaju raz jeszcze powrócą do potom-

⁵ L.L. Grabbe, *Ancient Israel. What Do We Know and How Do We Know It?*, New York–London 2007, s. 106.

⁶ Analizę poszczególnych imion zob. J. Lemański, dz. cyt., s. 754–769.

⁷ Teksty biblijne raz prezentują jako licznie większe pokolenie Efraima (Lb 2,18–21; Pwt 33,17), innym razem Manasses (Lb 26,34.37). Pierwszym królem Izraela był jednak Efraimita – Jeroboam I (1 Krl 12,25) i to nazwa „Efraim” z czasem stała się symbolem całego Izraela (Iz 7,2.5.8.17; 11,13; Oz 4,17; 5,3.5.9.11–12.13–14; 8,11). Wspomina się też o rywalizacji obu grup (Sdz 7,23–8,3).

ków Józefa na końcu swojej opowieści (Rdz 50,22–23)⁸, informując o tym, że Józef doczekał się jeszcze za swojego życia prawnuków, narodzonych z Efraima i Manasses. Intrygujący jest tu przede wszystkim sposób przekazania tej informacji: „[...] i doczekał się prawnuków z Efraima. Również dzieci Makira, syna Manasses, urodziły się na kolanach Józefa” (w. 23; tłum. BT). W opinii większości badaczy⁹ chodzi tu wyraźnie o rodzaj adopcji dokonanej przez Józefa i dotyczącej synów Makira. Nie można jednak wykluczyć, że gest (narodziny na kolanach Józefa) oznacza wyłącznie rodzaj akceptacji w rodzinie potomków narodzonych w Egipcie.

Badacze są zgodni, że tradycja o synach Józefa w Księdze Rodzaju jest raczej efektem późnej redakcji. Jednak w jej tle stoją prawdopodobnie inne, starsze od niej, biblijne tradycje genealogiczne. W niniejszym artykule chciałbym podjąć próbę przesłedzenia potencjalnej drogi ich chronologicznego rozwoju oraz wskazać na możliwe historyczne tło tych genealogii.

1. Relacja genealogiczna Makir/Manasses i Efraim

Tradycje genealogiczne są raczej zgodne w łączeniu Manasses z Efraimem oraz Manasses z Makirem jako synem tego pierwszego. Drobiazgowa analiza pozwala jednak odkryć pewne ślady w rozwoju tej koncepcji. Przyjrzyjmy się najpierw po kolei informacjom o poszczególnych postaciach.

1.1. Makir – Gilead

Uchodzi on za pierworodnego syna Manasses (Rdz 50,23). Etymologicznie jego imię może oznaczać kogoś, kto najmuje się do pracy¹⁰, lub mieć sens:

⁸ Być może chodzi o etiologiczny dodatek, którego autor miał na uwadze istniejący już tekst Rdz 48,13–20; tak C. Westermann, *Genesis. Kapitel 37–50* (BK I/3), 2. Aufl., Neukirchen-Vluyn 1992, s. 235. Lb 26,29; 27,1; 36,1 nawiązują jednak do tej samej tradycji. Teksty te mogą należeć do jednej z ostatnich redakcji Pięcioksięgu. Por. R. Albertz, *A Pentateuchal Redaction in the Book of Numbers? The Late Priestly Layer of Numbers 25–36*, „Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft” 125 (2013), s. 220–233.

⁹ Często przywołuje się opinię i uzasadnienie zawarte w: F.H. Richter, „*Auf den Knien eines anderen gebären*”? (Zur Deutung von Gn 30,3 und 50,23), „Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft” 91 (1979), s. 436–437.

¹⁰ Tak: L. Koehler, W. Bamumgartner, J.J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, Warszawa 2001, s. 546 [oryg. niem.: „der sich als Lohnarbeiter für Dienst verdingte”].

„sprzedany”¹¹, „poświęcony”, np. do kultu. Kronikarz informuje nas dodatkowo, że miał on brata Asriela, a jego matką była Aramejka (1 Krn 7,14). To samo źródło podaje też, że miał syna Gileada (w. 14c). Poślubił Maakę, która urodziła mu dwóch synów – Peresza i Szeresza (1 Krn 7,16). Nieco wcześniej dowiadujemy się także o tym, że Makir miał również córki (1 Krn 2,21). Tradycja o Makirze, ojcu Gileada, jest znana także z innych tekstów biblijnych (Lb 26,29; Joz 17,1; 1 Krn 2,21). W Księdze Jozuego wspomina się o Makirze jako pierworodnym Manassesa i określa się go mianem *’iš milhāmāh* (Joz 17,1) – „człowiek wojny”, tzn. wyróżniający się wojownik, ekspert w tej dziedzinie. Określenie sugeruje, że chodzi tu o jakiś aspekt militarnego podboju (por. Lb 32,41–42). Użyte dalej sformułowanie *wajhî-lî* – „i był dla niego” plus nazwy Gilead i Baszan sugerują, że obie końcowe nazwy mają charakter geograficzny (wschodni brzeg Jordanu), a nie personalny (por. Pwt 3,15; Lb 32,39–40; Joz 13,31). Chodzi więc wyraźnie o przydział terytorialny. Intrygujące dla egzegetów jest jednak syntaktyczne przyporządkowanie *l^emaṭēh m^enaššeh...l^emākîr* – „dla plemienia Manassesa... dla Makira...”. Wielu badaczy doszukuje się tu jakiejś glosy, ale dowiedzenie źródła i czasu jej pochodzenia jest raczej niemożliwe¹². Do tradycji o przynależności do Manassesa wschodniego brzegu Jordanu (Gilead i Baszan) wraca się potem raz jeszcze w Joz 17,5b. Według spisu z Lb 26,29 Makir uchodzi już za głowę klanu Makirytów. To im przypisuje się podbój i zasiedlenie Gileadu w czasach Mojżesza (Lb 32,39–42). Relacje biblijne pokazują tu jednak pewną nieścisłość, gdyż w innych tekstach wspomina się, że to Jair osiadł w Baszanie, mimo że Jozue wyraźnie przydzielił Gilead i Baszan Makirowi (Joz 17,1–2). Według Lb 32,41 Jair jest synem Manassesa, a więc może uchodzić za brata Makira. Już jednak w 1 Krn 2,21–22¹³ opisuje się go jako prawnuka, choć nadal łączy z terytorium Gileadu i traktuje jako jeden z segmentów klanu Makira. Niemniej przynależność Jaira do Manassesa nie jest już taka oczywista w świetle Lb 26,29. W Lb 32,41 opisuje się zdobycie przez Jaira amoryckich wiosek i określenie tego terytorium mianem „Osiedla Jaira” (por. też: Pwt 3,14; Joz 13,30; 1 Krl 4,13). Nazwa ta powróci potem w związku z jednym z sędziów o imieniu Jair (Sdz 10,4), którego

¹¹ Tak: T.W. Eddinger, *Machir*, w: K.D. Sakenfeld (ed.), *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, t. 3, Nashville 2008, s. 762. „Sprzedany” może sugerować także rozumienie w sensie „sierota” lub „śluga”. Por. M.P. Graham, *Machir*, w: D.N. Freedmann (ed.), *The Anchor Bible Dictionary*, t. 4, New York 1992, s. 458.

¹² Por. H.N. Rösel, *Joshua* (HCOT), Leuven–Paris–Walpole 2011, s. 277.

¹³ S. Japhet (*1 Chronik* [HThKAT], Freiburg–Basel–Wien 2002, s. 107) ocenia ww. 21–23 jako późniejszy dodatek.

jednak wywodzi się tam z plemienia Gileada. Być może więc w tle tych różnych relacji genealogicznych stoi jakaś lokalna, transjordańska tradycja, odzwierciedlająca skomplikowane koleje losu mieszkańców tych terenów¹⁴.

Najciekawszy w analizie relacji Manasses – Makir jest jednak tekst z Sdz 5,14.17. Dawniej tzw. Pieśń Debory (Sdz 5) uważana była jednogłośnie za jeden z najstarszych przykładów poezji hebrajskiej. Sądzono nawet, że tekst pieśni został spisany blisko czasów, o których się w niej mówi¹⁵. Jako taki, tekst ten wydaje się więc dobrym źródłem informacji o początkach Izraela. W istocie lista plemion jest tu nietypowa w stosunku do innych tego rodzaju zestawień. Wspomina się na niej Makira, ale nie Manasses, Gilead, ale nie Gada. Brakuje wreszcie także Judy, Symeona i Lewiego. Oznaczałoby to, że trzy ostatnie plemiona nie były pierwotnie wliczane do wspólnoty etnicznej Izraela. Zastanawiająca jest także obecność Makira i Gileada przy braku Manasses i Gada. Może to oznaczać, że obie ostatnie nazwy są znacznie późniejsze niż te, które je tu zastępują. Kwestia datacji Pieśni jest jednak nie do końca rozstrzygnięta i szereg elementów lingwistycznych wskazuje, że tekst może być jednak późniejszy oraz świadomie archaizowany¹⁶. Zdaniem Lestera L. Grabbe'a¹⁷ m.in. z tych oraz wielu innych względów opinia o „większej źródłowej wiarygodności historycznej” tego tekstu „is misplaced confidence”. Niemniej trudno zaprzeczyć, że mamy tu jednak do czynienia z inną niż pozostałe tradycją na temat pierwotnej struktury plemiennej Izraela i Makir oraz Gilead pojawiają się tu w roli pełnoprawnych, niezależnych od siebie, członków koalicji plemiennej. Pierwszego chwali się za lojalność (w. 14), a drugiego gani za brak solidarności w obliczu wspólnego wroga (w. 17). Makir pojawia się tu w jednej linii z Efraimem i Beniaminem. Mowa jest jednak nie o całym Makir, ale o przybyłych od/z niego dowódcach¹⁸ (por. Joz 17,1: Makir = wojownik¹⁹). Z tej informacji nie możemy jednak wyciągać zbyt daleko idą-

¹⁴ Por. uwagi w tej materii tamże, s. 108–109.

¹⁵ Por. B. Lindars, *Judges 1–5. A New Translation and Commentary*, Edinburgh 1995, s. 212–217.

¹⁶ B. Lindars, dz. cyt., s. 213–215; B.J. Diebner, *Wan sang Deborah ihr Lied? Überlegungen zu zwei der ältesten Texte des TNK (Ri 4 und 5)*, „Amsterdamse Cahiers voor Exegese en bijbelse Theologie” 14 (1995), s. 106–130; W. Gross, *Richter* (HThKAT), Freiburg–Basel–Wien 2009, s. 295–302.

¹⁷ L.L. Grabbe, dz. cyt., s. 100–101.

¹⁸ Słusznie zwraca na to uwagę T. Buttler w *Judges* ([WBC 8], Nashville 2009, s. 147).

¹⁹ Imię „Makir” może być także grą słów (por. Rdz 49,5: *mkrh* jako rodzaj broni i dyskusje w: J.D. Macchi, dz. cyt., s. 54–56; R. de Hoop, *Genesis 49 in its Literary and Historical Context (OTS 39)*, Leiden 1999, s. 97–109).

cych wniosków i spekulować, że Makir oryginalnie zamieszkiwał po zachodniej stronie Jordanu, a potem dopiero przeniósł się na wschodnią stronę rzeki²⁰. Nie można natomiast wykluczyć, że oba określenia (Makir, Gilead) mają tu charakter terytorialny²¹ i reprezentują zamieszkujące je różne pomniejsze komponenty etniczne, uznawane za członków wielkiej wspólnoty plemiennej Izraela²². Makir – jako określenie geograficzne – oznaczałyby wówczas tereny Transjordanii leżące bardziej na północ od Gileadu.

W Biblii w istocie wspomina się czasem o kraju Gada (1 Sm 13,7) czy mieście Gileada (Oz 6,8; por. 12,11). Gileadyści uznawani są za odrębną grupę (Sdz 10,18; por. Lb 26,29; Joz 17,1), zdolną skutecznie bronić swoich terytoriów (Lb 36; por. Jesse Gileadyta w Sdz 11,1; 1 Krn 2,21.23; 7,14), posiadający zorganizowaną armię (Sdz 12,4). Z punktu widzenia Efraimitów Gileadyści byli jednak „zbiegami z Efraima” (Sdz 12,4), co ci ostatni uznali za wystarczający powód, aby podjąć walkę i pokonać Efraimitów. Z tekstów biblijnych wynika więc, że Gileadyści jednak emigrowali z zachodu na wschód od Jordanu. Z czasem rozwinęli też swój odrębny dialekt, różniący ich od Efraimitów (Sdz 12,5–6). Potem mieli też, już po drugiej stronie Jordanu, swojego króla – Iszbaala – syna Beniaminity (!) Saula (2 Sm 2,9)²³, co podkreśla także jakieś odczuwane przez nich związki z ludnością zamieszkującą zachodnią stronę Jordanu. Także później aktywnie partycypowali oni w secesji Królestwa Północnego (2 Krl 15,25). Poetyckie wypowiedzi biblijne (Ps 60,9; 108,9) stawiają z czasem Gilead w jednym rządzie z Manassesem, Efraimem i Judą, jako terytoriami przynależnymi do Jhwh. Może to sugerować, że mamy do czynienia z „embrionalnym”, poetyckim systemem plemiennym, w którym stosuje się nazwy geograficzne. Gilead może

²⁰ Słusznie podkreśla to H.N. Rösel, dz. cyt., s. 277.

²¹ Gilead jako nazwa terytorium wspomiana jest również w tekstach pozabiblijnych. Jako *Ga-al*-'*a-a* (za) pojawia się np. w asyryjskiej inskrypcji z Nimrud, być może jako odniesienie do Ramot w Gileadzie. Formę *gl'd* spotykamy także w Ugarit, zarówno jako imię własne, jak i jako toponim. W Starym Testamencie stosuje się tę nazwę jako *heroes eponymos* – imię protoplasty klanu (Lb 26,29; Sdz 11,1), określenie samego klanu (Sdz 5,17; Oz 6,8), ale też przede wszystkim jako nazwę określonego terytorium w Transjordanii (Rdz 37,25), którego mieszkańców nazywano Gileadytami (Lb 26,30; Sdz 12,4–5). Por. M. Ottosson, *Gilead (Place)*, w: D.N. Freedman (ed.), *The Anchor Bible Dictionary*, New York 1992, s. 1020–1022, zwł. 1020. Forma *haggil'ad* zawsze oznacza jednak całe terytorium, a forma bez rodzajnika (*gil'ad*) czasem odnosi się do położonego na nim miasta (Jabesz-Gilead; Ramot-Gilead).

²² T. Buttler (dz. cyt., s. 148) komentuje w ten sposób obecność Gileadu (w. 17), widząc w zastosowaniu tego określenia przykład tego, w jaki sposób używa się nazw geograficznych dla reprezentowania konsolidacji politycznej (podobnie Joz 17,1).

²³ Lista, na której zawarta jest ta informacja, łączy elementy plemienne i geograficzne. Por. P.K. McCarther jr., *II Samuel* (AB 9), New York 1984, s. 87–88.

tu być poetyckim ekwiwalentem dla określenia Gad i jako taki – oznaczać część terytoriów odrębną od Manasses²⁴. W wyniku kolejnych zmian politycznych, terytorialnych oraz sposobu organizacji struktur plemiennych grupy ludności zamieszkujące terytoria w Transjordanii mogły dopiero potem otrzymać nowe, zbiorcze określenie: Manasses²⁵.

1.2. Manasses

W świetle ostatniej uwagi warto teraz przyjrzeć się zastosowaniu nazwy Manasses²⁶. W kanonicznym układzie – jak wspomnieliśmy na wstępie – chodzi o pierworodnego syna Józefa (Rdz 41,50–51; 46,20; Lb 26,28), którego imię tłumaczy się słowami „dał mi Bóg zapomnieć o całym moim utrapieniu i o całym domu mego ojca” (Rdz 41,51: *nšh* – „zapomnieć”; tłum. BT)²⁷. W Rdz 48,13–20 wyraźnie wskazuje się tu jednak, że w przyszłości to Efraim będzie „większy/lichnieszy” niż Manasses. Obaj synowie zaliczani są systematycznie do grupy określanej jako „Józef”, „dom Józefa”, „synowie Józefa” (Pwt 33,13–17). W Księgach Kronik Manasses nigdy jednak nie jest wprost określany jako „syn Józefa”. Wymienia się natomiast dwóch jego własnych synów: Asriel i Makir (1 Krn 7,14). Genealogiczne powiązania z potomkami Jakuba po raz pierwszy pojawiają się w Księdze Liczb (Lb 1,10; 2,20; 7,54–58; 10,23). Według zawartych tam spisów potomstwo Manasses²⁶ początkowo liczyło 32 200 osób (Lb 1,34–35). W drugim pokoleniu z czasów pustyni liczba ta wzrosła jednak do 52 700 osób (Lb 26,34). Manasses zostaje usytuowany po obu stronach Jordanu, mimo że terytoria te przypisane zostały potem dla Rubena i Gada (Lb 32,1–5). Mojżesz jednak przydziela Baszan i Gilead synowi Manasses²⁶ – Makirowi (część plemienia por. Lb 32,33.39–42; 34,14–15; Pwt 3,13–15; 29,7–8; Joz 12,6; 13,7–13.29–31; 14,7; 18,7; 22,7–9). Związana z Transjordanią część plemion Manasses²⁶ zdobywa potem wraz z Jozuem Cisjordanę, czyli właściwą ziemię obiecaną (Joz 1,12–18;

²⁴ Tak T. Buttler, dz. cyt., s. 149.

²⁵ W. Gross, dz. cyt., s. 322, ze wskazaniem na: V. Fritz, *Das Debnora – Lied. Ri 5 als Geschichtsquelle*, w: tenże, *Studien zur Literatur und Geschichte des alten Israel* (SBAB 22), Stuttgart 1997, s. 165–185, zwł. 178–181.

²⁶ Korzystam tu z następującego opracowania tego zagadnienia: L.S. Tiemeyer, *Manasseh*, w: B.T. Arnold, H.G.M. Williamson (eds.), *Dictionary of the Old Testament: Historical Books*, Downers Grove–Leicester 2005, s. 674–677; S. Frolov, *Manasseh, Manassites*, w: K.D. Sakenfeld (ed.), *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, t. 3, Nashville 2008, s. 782–785.

²⁷ M. Noth tłumaczył jego imię słowami „der vergessend Machende” (podają za: S. Beyerle, *Manasse*, w: M. Görg, B. Lang [Hrsg.], *Neues Bibel-Lexikon*, Zürich–Düsseldorf 1995, s. 702).

4,12; 22,1–6). Księga Jozuego, jak wspominaliśmy, ten wyjątkowy status terytorialny Manassesa (ziemie po obu stronach Jordanu; por. Joz 17,1–6) tłumaczy tym, że Makir – potomek Manassesa – był „wojownikiem” (Joz 17,1). Przywoływana wcześniej Księga Liczb decyzję o takim przydziale łączy z Mojżeszem i sytuuje po wschodniej stronie Jordanu córki Selofchada (Lb 26,33; 27,1–8; 36,1–12). W Księdze Jozuego zwraca uwagę, dość ogólnikowo na tle innych przydziałów, opis terytorialnego zasięgu Manassesa. Precyzyjnie określa się jedynie południową granicę (Joz 17,8–9: okolice Tappuach, ale bez samej miejscowości, która przynależy do Efraima). Tereny po wschodniej stronie Jordanu opisane są z jeszcze mniejszą precyzją. Nigdy jednak nie sytuuje się Manassesa poniżej Machanaim nad rzeką Jabbok (Joz 13,30) ani nigdy powyżej góry Hermon (Pwt 3,8–14; Joz 13,11; 1 Krn 5,23). Zwraca uwagę brak listy konkretnych miast przynależnych do tego plemienia (por. natomiast przynależne im miasta na terenach innych plemion: Joz 17,11–13; 1 Krn 7,29). Jednym z „błędów” popełnionych przez członków tego plemienia było tolerowanie obecności Kananejczyków, których nie zdołali pokonać (Joz 17,14–18; por. rozkaz z Pwt 20,16–17 oraz Joz 13,13). Zmuszono ich jedynie do niewolniczej pracy (por. Joz 17,12; Sdz 1,27–28). Członkom plemienia Manassesa zarzuca się potem współudział w budowie ołtarza w Transjordanii, co staje się powodem konfliktu z pozostałymi plemionami (Joz 22,10–12). Dalej jednak wspomina się Manassesa razem z Efraimem jako zdobywców Betel (Sdz 1,22–26), ich walki pod wodzą Gedeona przeciwko Midianitom (Sdz 6,35; 7,23), wojny pod wodzą Jefte przeciwko Efraimitom (Sdz 12,4), a wreszcie zalicza się ich do grona secesjonistów podczas buntu Jeroboama (1 Krl 12,1–20). W czasach panowania Jehu tereny na wschód od Jordanu, przynależne m.in. do Manassesa, zostały podbite przez Chazaela (2 Krl 10,32–33). Odzyskał je dopiero Jeroboam II (2 Krl 14,25).

Kronikarz zalicza ludzi z Manassesa do zwolenników Dawida (1 Krn 12,19–22.31.37). Wymienia ich (z Gileadu) jako wyznaczonych do przewodzenia zajordańskim plemionom (1 Krn 26,32; 27,20–21). Potem mają oni swój udział w reformach króla Asy (2 Krn 15,9) i Ezechiasza (2 Krn 30,1.10–11.18; 31,1). Ocena jest więc tu z gruntu pozytywna. Zmienia się dopiero, kiedy zarzuca się im powielanie zwyczajów pogańskich, czym tłumaczy się karę, jaką była deportacja dokonana przez Pulę (Tiglet-Pilezera III) w 732/731 roku przed Chr. (1 Krn 5,25–26). Wspomnienie o nich w czasach reform Jozjasza (2 Krn 34,9) oraz po wygnaniu (1 Krn 9,3) może mieć na uwadze jedynie mieszkańców pochodzą-

cych z terenów dawnego Manassesu. Wreszcie w swej wielkiej eschatologicznej wizji powrotu prorok Ezechiel (Ez 48,4–5) zapowiada ich powrót z wygnania.

Przegląd tych informacji pozwala na wyciągnięcie kilku ciekawych wniosków. Z danych biblijnych trudno jest ustalić konkretne terytorium zamieszkiwane przez Manassesu oraz ludy lub klany, z których składało się to plemię. Nie można jednoznacznie stwierdzić także, czy pierwotna tożsamość tego plemienia łączy się ze wschodnim, czy też raczej z zachodnim brzegiem Jordanu. Od strony archeologicznej można stwierdzić, że nazwa etniczna (czy terytorialna) Manasses nie pojawia się w żadnym ze źródeł pozabiblijnych. Jeśli jednak poszukiwania oprzeć na danych zawartych w biblijnych genealogiach poświęconych Manassesowi (Lb 26,29–34; Joz 17,1–6; 1 Krn 14–19), to siedem komponentów łączonych tam z potomkami Manassesu znajduje się na ostrakonie z Samarii (VIII w. przed Chr.)²⁸. Są to: Szemida, Abiezer/Jezer, Chelek, Asrijel, Sychem, Chogla, Noa. Kontekst tego tekstu sugeruje, że chodzi tu o nazwy dystryktów, a nie o imiona własne. Analiza samych list także pozwala dostrzec w nich silny wpływ uwarunkowań politycznych i założeń teologicznych układających je autorów/redaktorów.

Manasses²⁹ pojawia się w tych tekstach lub księgach, w których zakłada się utopijną jedność całego Izraela, w skład którego wchodzi 12 plemion (Lb, Joz, Krn, Ez 47–48). W tych częściach Biblii, gdzie nie ma takich założeń, całkowicie ignoruje się Manassesu. Nie znajdujemy żadnego związku tego plemienia z jakimkolwiek ważnym sanktuarium (Gerizim, Ebal), czy politycznym centrum, choć na jego terytorium znajdowały się takie miasta, jak Sychem czy Tirza. Nawet w przypadku tak ważnych dla opowiadań biblijnych postaci, jak Gedeon i Jefte, nie akcentuje się ich związku z Manassesem.

Teksty poświęcone Manassesowi wydają się faworyzować transjordańską część „dziedzictwa” przynależnego temu pokoleniu. W genealogiach (Lb 26,29–34; Joz 17,1–6; 1 Krn 7,14–19) widać jednak ślady wyraźnego podziału na zachodnią i wschodnią część terytoriów przynależnych do Manassesu i uwaga skupia się tu częściej na zachodniej części plemienia (Joz, Lb). Dopiero Kronikarz poświęca więcej uwagi potomkom z części wschodniej. Włącza do Manassesu m.in. ważne miasta leżące w Cisjordanii (Sychem, Chefer, Tirsu), ale jednocześnie genealogicznie wiąże się je z imieniem Makira, syna Manassesu i ojca Gileada. Lista urzędników administracyjnych Salomona (1 Krl 4,7–19) zawiera

²⁸ ANET³, 321 i zwł. J. Renz, W. Röllig, *Handbuch der althebräischen Epigraphik*, t. 1, Darmstadt 1995, s. 86–87.

²⁹ Podane poniżej wnioski por. S. Frolov, dz. cyt., s. 784–785.

także odniesienia do dwóch terytoriów (dystryktów) położonych w Transjordanii. Region ten obejmuje także spis dokonany przez Dawida (2 Sm 24,5–7), ale w obu przypadkach mowa jest o Gileadzie, a nie o Manassesie. Nawet stosunkowo późne chronologicznie listy miast lewickich³⁰, gdy mowa jest w nich o terytoriach Manassesesa (Joz 21,27; 1 Krn 6,56), wspominają wschodnią część Jordanu, ignorują zaś zupełnie jego zachodnie tereny (Joz 21,25; 1 Krn 6,55).

Z drugiej strony, jeśli już mowa jest o Manassesie, to zakłada się jego ścisły związek z Efraimem, określając oba plemiona oraz ich eponimów mianem „Józefa”, „synów Józefa” lub „domem Józefa”. Zachodzi to mimo licznych śladów dowodzących pojawianie się ciągle konfliktów (por. Rdz 48,13–20; Sdz 8,1–3; 12,1–6; Iz 9,21). Można odnieść zatem wrażenie, że chodzi tu bardziej o zmieniające się konfiguracje polityczno-geograficzne (kwestia przynależności wschodnich terenów Transjordanii do Efraima/Izraela) niż o realne byt etniczny, za jakiego mógłby uchodzić Manasses. Jeśli rzeczywiście jednak istniało jakieś plemię nazywane Manassesem, to jego historycznych korzeni szukać należy po wschodniej stronie Jordanu.

2. Genealogie potomków Manassesesa

Choć nie możemy mieć w tej kwestii całkowitej pewności³¹, to wydaje się, że określenie „Efraim” można uznać pierwotnie za nazwę konkretnego terytorium, a dopiero potem utożsamiać ją ze społecznością je zamieszkującą lub konkretnym już bytem politycznym. Czy taki proces możliwy jest do odtworzenia także w przypadku Manassesesa? Odpowiedź wydają się dawać wspomniane już genealogie. Gilead jako potomek Makira, syna Manassesesa, ewidentnie stosowany jest w najstarszych z nich bardziej jako określenie terytorialne niż etniczne (por. rodzajnik w Joz 17,1; podobnie też Lb 32,30–40; Pwt 3,15; Joz 13,31; inaczej 1 Krn 2,21.23; 7,14), co usiłuje zmienić dopiero autor Lb 26,28–34, czyniąc z Manassesesa i Efraima (ww. 35–37) protoplastów plemiennych³². Jeśli uwzględ-

³⁰ Na ten temat szczegółowo: H. Samuel, *Von Priestern zum Patriarchen. Levi und die Leviten im Alten Testament* (BZAW 448), Berlin–Boston 2014, s. 322–327.

³¹ Tak np. H. Samuel, dz. cyt., s. 181.

³² Z tego względu można sądzić, że Lb 26,29aB jest młodszym fragmentem niż Joz 17,1. Por. L. Schmidt, *Das 4. Buch Mose. Numeri Kapitel 10,11–36,13* (ATD 7,2), Göttingen 2004, s. 160.

nić samarytańską tradycję tekstu odnośnie do Rdz 49,5³³ i wskazywane już możliwe etymologiczne związki imienia Makir ze wspomnianym tam rodzajem broni (*hapax legomenon*), to w przypadku tego imienia można doszukiwać się jakichś konotacji militarnych związanych z podbojem Transjordanii. Przyjrzyjmy się teraz jednak bliżej wspomnianym trzem genealogiom, uwzględniając ich chronologiczną kolejność.

2.1. Genealogia z Joz 17,1–6 i Lb 26,29–34

Kwestia chronologicznego pierwszeństwa jednej z tych dwóch genealogii jest dyskusyjna. Zauważyliśmy już jednak, że Joz 17,1b, gdzie określenie „Gilead” ma sens terytorialny, może być starszą wersją niż Lb 26,29, gdzie czyni się z Gileada etnicznego protoplastę. Nie mamy jednak pewności, czy cały interesujący nas fragment z Joz 17,1–6 jest dziełem jednego i tego samego autora, który wykorzystał jedynie fragmenty starszej tradycji. Opinie w tej materii są dość różne. W starszych opracowaniach³⁴ akcentuje się złożony redakcyjnie proces powstania tego fragmentu i w Joz 17,1*.2*.7–10* dostrzega się pierwotną, deuteronomistyczną warstwę redakcyjną. W nieco młodszych³⁵ cały fragment z Joz 15,20–17,10 ocenia się jako kapłański suplement (tzw. P^S) w ramach dzieła deuteronomistycznego. W praktyce – jak konkluduje Daniel L. Hawk³⁶ – nie ma jednej przekonującej teorii na temat tego, jak powstała Księga Jozuego, i zgoda panuje jedynie co do tego, że m.in. Joz 13–21 zawiera dane zaczerpnięte z jakichś starszych źródeł, a proces powstawania tego dzieła nie mógł zacząć się wcześniej niż w końcowym okresie monarchii w Judzie.

Spójrzmy teraz paralelnie na dwie najbliższe sobie genealogie z Joz 17,1–6 oraz Lb 26,29–34.

³³ Wspominał o niej w niedostępnych dla mnie artykułach Moshe Florentin w „Lešōnēnu” 63 (2000/2001), s. 189–202 oraz Yitzhak Avishur w „Lešōnēnu” 66 (2003/2004), s. 389–393. Korzystam tu z omówienia zawartego w: H. Samuel, dz. cyt., s. 181. Sens Rdz 49,5 mógłby po korekcie uwzględniającej wersję samarytańską brzmieć następująco: „every one who stole their homelands”.

³⁴ A.G. Auld, *Joshua, Mose and the Land. Tetrateuch – Pentateuch – Hexateuch in a Generation since 1938*, Edinburgh 1980, s. 66–67 (z odwołaniem do swojej pracy doktorskiej z 1976 r.).

³⁵ E. Cortese, *Josua 13–21. Ein priesterschriftlicher Abschnitt im deuteronomistischen Geschichtswerk* (OBO 94), Fribourg–Göttingen 1990, s. 116.

³⁶ *Joshua, Book of*, w: B.T. Arnold, H.G.M. Williamson (eds.), *Dictionary of the Old Testament: Historical Books*, Downers Grove–Leicester 2005, s. 569.

Joz 17¹ Potem był dział dla plemienia Manassesa, ponieważ był on pierworodnym Józefa; dla Makira pierworodnego Manassesa, ojca Gileada, ponieważ był on wojownikiem, a był dla niego Gilead i Baszan.² Dla pozostałych zaś synów Manassesa, według ich rodów; dla Abiezera, synowie Cheleka, synowie Asrijela, synowie Sychema, synowie Chefera, synowie Szemida, ci są męskimi potomkami Manassesa, syna Józefa, według ich rodów.³ Selofchad, syn Chefera, syna Gileada, syna Makira, syna Manassesa, nie miał synów, a tylko córki, które nazywały się: Machla, Noa, Chogla, Milka i Tirsza.⁴ One wystąpiły przed Eleazarem kapłanem i przed Jozuem, synem Nuna oraz przed książętami mówiąc: „Jhwh rozkazał Mojżeszowi, aby wyznaczył nam dziedzictwo pośród naszych braci”. Dano im więc dziedzictwo zgodnie ze słowami Jhwh, wśród braci ich ojca.⁵ Miał przeto Manasses dziesięć działów, oprócz ziemi Gilead i Baszan, leżącej po drugiej stronie Jordanu.⁶ Ponieważ córki Manassesa otrzymały dziedzictwo pośród innych potomków, ziemia Gilead przypadła innym potomkom Manassesa.

Lb 26²⁹ Synami Manassesa byli: Makir, od którego wywodzi się ród Makiryków; Makir był ojcem Gileada. Od Gileada wywodzi się ród Gileadytów.³⁰ Synami Gileada byli: Jezer, od którego pochodzi ród Jezerytów; od Cheleka pochodzi ród Chelekitów;³¹ Potem Asriel, od którego pochodzi ród Asrielitów; Sychem, od którego pochodzi ród Sychemitów;³² potem Szemida, od którego pochodzi ród Szemidów; Chefer, od którego pochodzi ród Chefrytów;³³ Selofchad, syn Chefera, nie miał synów, lecz tylko córki. Córkom Selofchada było na imię: Machla, Noa, Chogla, Milka i Tirsza.³⁴ To są rody Manassesa: według tego, jak zostali spisani – 52 700.

Pierwsza z tych list wyraźnie służy rozstrzygnięciom terytorialnym. Druga teoretycznie także, gdyż spis drugiego pokolenia z czasów pustyni również zasadniczo robiony jest ze względu na zbliżający się podbój i późniejszy podział ziemi (Lb 26,2.63–64). Akcent w wersji z Lb 26 położony jest jednak na genealogię rodów łączonych z Manassesem. Niemniej prawdziwym ich protoplastą wydaje się tu Gilead, rozumiany już wyraźnie jako osoba, a nie nazwa terytorium.

Interesująca nas najpierw genealogia z Księgi Jozuego stanowi część objętej inkluzją tradycji o potomkach Józefa (16,1–4: Józef; 16,5–10: Efraim; 17,1–13: Manasses; 17,14–18: Józef). Kontekst wersji z Lb 26 wskazuje na nieco inny układ. W Rdz 48 pierwszeństwo Efraima przed Manassesem uzasadnione zostało decyzją Jakuba. Z tego względu w Lb 1, podobnie jak w Joz 16,5–10/17,1–13, Efraim poprzedza Manassesa. W Lb 26 zasada ta jednak nie obowiązuje (decydują liczby? Por. jednak Rdz 48,19) i w konsekwencji to Manasses, a nie Efraim (Lb 28,29–34/35–37) jest wymieniony na pierwszym miejscu. Autor tej wersji ma na uwadze etiologiczne uzasadnienie prawa do posiadania dziedzictwa przez potomków Manassesa po zachodniej stronie Jordanu. Wschodnią częścią jego

dziedzictwa zajmie się szerzej dopiero w opowiadaniu o militarnym podboju Transjordanii w Lb 32, gdzie wspomni się dodatkowo jeszcze dwóch braci Makira – Jaira i Nobacha (por. Lb 32,39–42)³⁷.

Już na pierwszy rzut oka, jak zwróciliśmy na to uwagę wcześniej, widać, że Joz 17,1–2 ma dość niezgrabną konstrukcję syntaktyczną³⁸. Można zatem sądzić, że autor/redaktor wykorzystał tu jakąś starszą tradycję, włączając do niej swój komentarz. W istocie obok znanej z innych tekstów konstrukcji: Makir, pierworodny Manasses i ojciec Gileada (w. 1a)³⁹, nazwa „Gilead” pojawia się tu zaraz potem obok Baszanu wyraźnie w roli nazwy terytorialnej (w. 1b; por. obecność rodzajnika). Makira zaś określa się tu wyjątkowo mianem „wojownika”. Jeśli partykułę *kî* rozumieć w jej podstawowym znaczeniu, a więc w sensie *ponieważ*, to właśnie ten status Makira decyduje tu o przeznaczeniu owych dwóch zajordańskich terytoriów właśnie jemu. W konsekwencji sugeruje to, że zdobycie i utrzymanie potem tych terytoriów wiązać się musiało z gotowością do walki (por. Sdz 5,14; Lb 32,41–42). Wiersz 2 wspomina z kolei o innych synach Manasses (Abiezer, Chelek, Asrijel, Sychem, Chefer, Szemida). Zwrot „synowie Manasses” niekoniecznie należy rozumieć tu w dosłownym sensie „synowie”. Może on mieć także sens „członkowie plemienia Manasses”⁴⁰. LXX podaje imię Chefera na ostatnim miejscu (por. też Lb 26,32 MT/LXX), ale wydaje się tu chodzić wyłącznie o późniejsze uzgodnienie tradycji (niem. *Ausgleichung*). W kontekście synowie Makira reprezentują wyraźnie terytoria w Transjordanii, a inni synowie z w. 2 ziemie położone w Cisjordanii. Przekonanie to uzasadnia także w. 5 i wspomniany już ostrakon z Samarii (Sam [8] 1.1–102; VIII w. przed Chr.)⁴¹. Historycznie nie istniały więc raczej jednostki ani klany posiadające niektóre wymienione tu imiona/nazwy. Jasne jest to nie tylko w odniesieniu do diskutowanego już określenia Gilead. Również Chefer pojawia się w Biblii jako nazwa regionu (1 Krl 4,10), podobnie Sychem (Rdz 34; por. jednak 33,19) i Tirsza. Ta ostatnia przez pewien czas była nawet stolicą Izraela (1 Krl 15–16). Wszystkie wymienione tu nazwy

³⁷ B.A. Levine, *Numbers 21–36* (AB 4A), New York 2000, s. 320.

³⁸ Por. R.D. Nelson, *Joshua* (OTL), Louisville 1997, s. 201.

³⁹ Część badaczy partykułę *kî* w tej części zdania rozumie nie w sensie przyczynowym (*ponieważ*), lecz jako łącznik *i*. Różnie też tłumaczy się słowo „pierworodny”. Zdaniem wielu nie chodzi o sens jednostkowy, ale plemienny, stąd odnosi się to określenie do wspaniałości terenów należących do Manasses (tak: S. Ahituv cytowany w: H.N. Rösel, dz. cyt., s. 277).

⁴⁰ Uzasadnienie por. H.N. Rösel, dz. cyt., s. 278.

⁴¹ Oprócz uwag i literatury podanych w: J. Renz, W. Röllig, dz. cyt., s. 86–87; por. także H.M. Niemann, *A New Look at the Samaria Ostraca: The King – Clan Relationship*, „Tel Aviv” 35 (2008), s. 249–266.

– podążając za informacjami z ostrakonku z Samarii – można sytuować w centralnym, górskim pasie Kanaanu (Chelek leży na północ od Sychem; wspomniana potem [w. 4] Chogla jeszcze bardziej na północ; Szemida na północny zachód od Sychem). Inną lokalizację ma jedynie Chefer (Joz 12,17; 1 Krl 4,1: dystrykt w okolicach Socho), które być może należy sytuować na zachód od Szaron⁴². Niewykluczone, że ta odrębna lokalizacja tłumaczy także jego odmienny status genealogiczny. Końcowy akcent położony jest ostatecznie na męskich potomków (w. 2Bb: *hazz^ekārīm*), czym nadaje się tej genealogii bardziej indywidualny aspekt. Przeplatanie się indywidualnych, klanowych i geograficznych aspektów nie jest jednak niczym zaskakującym w biblijnych genealogiach.

Kolejna część analizowanego tu fragmentu Joz 17 dotyczy tradycji o córkach Selofchada (ww. 3–4.6). Jest on jednym z „synów Manasses”, związanym z Chefer. Podobnie jak we wcześniejszych wierszach, także i obecnie podstawę genealogii stanowi geografia (por. Joz 12,17: Chefer nazwa geograficzna; Joz 12,24: Tirsza jako nazwa geograficzna; Chogla i Noa pojawiają się na ostrakonku z Samarii). Sama tradycja o córkach Selofchada związana jest z Lb 27; 36, gdzie ich prawo do dziedziczenia sytuuje się już w czasach Mojżesza (Lb 27,2). Obecna wersja w Joz 17,4 wydaje się odnosić przede wszystkim do Lb 27,1–11. Trudno być jednak pewnym, czy jej rozbudowane wersje powstały na bazie krótkiej informacji z Joz 17,4, czy też raczej krótka aluzja z Joz 17,4 nawiązuje do obu lub jednej tylko z rozbudowanych wersji. Wersja masorecka w Jozuem odzwierciedla bowiem nieco inną tradycję na temat relacji Chefer – Manasses. Ogólnie rzecz biorąc, zwykle jednak motyw córek dziedziczących uznaje się za element charakterystyczny dla szkoły kapłańskiej (P)⁴³. Wyjaśnienie związku pomiędzy tradycją z Księgi Liczb i obecną informacją jest istotne także dla chronologicznej klasyfikacji Lb 26,30aA. Samo „urodzenie” Gileada przez Makira nie uzasadnia jeszcze tego, czemu zachodnia gałąź braci Makira zaliczona jest tylko do jego wnuków.

W LXX Selofchad jest tylko synem Chefera. W tekście masoreckim pojawia się dłuższa wersja (+ syn Gileada; por. Lb 27,1, inaczej natomiast w Lb 26,33). Wyjaśnienie tej rozbieżności wydaje się znajdować w Lb 26,29–34. Tam Makir nie jest jeszcze „pierworodnym” Manasses, lecz jedynie ojcem Gileada (Lb 26,29).

⁴² Por. też: Joz 19,13; 2 Krl 14,25: „Gad Hachefer”.

⁴³ Tak H.N. Rösel (dz. cyt., s. 279), który zastanawia się: dlaczego autor Joz 17,4 wraca ponownie do tego tematu, skoro decyzja została podjęta już przez Mojżesza. Rozważając różne warianty, konkluduje ostatecznie, że autor obecnej informacji chce zaznaczyć szeroką skalę przynależności do Manasses, a ma do dyspozycji niewielką liczbę tradycji.

Potem wymienia się imiona: Jezer, Chelek, Asrijel, Sychem, Szemida i Chefer jako potomków Gileada (Lb 26,30–32). Nie są więc oni tam braćmi, ale wnukami Makira. Imię Jezer to zapewne wariant dla imienia Abiezer. Zwraca uwagę również przesunięcie Chefera z przedostatniej na ostatnią pozycję na liście. Nie sugeruje się też w wersji z Lb 26,29–34 jakichś różnic geograficznych, jak ma to miejsce w wersji z Księgi Jozuego. Tłumaczenie Joz 17,3 LXX wydaje się odzwierciedlać wcześniejszą wersję tekstu, a Joz 17,3 MT dopasowuje (za Lb 26) tekst do potrzeb aktualnego kontekstu, w którym dominują zainteresowania genealogiczno-geograficzne. Zdaniem części badaczy wersja LXX odzwierciedla przedwygnaniową tradycję (tzw. Dtr¹), wersja z TM zaś jest młodszą, (po-)wygnaniową korektą (tzw. Dtr²), w której odbicie znajduje niepokój z czasów zagrożenia bytu narodowego⁴⁴. Taka kolejność zdarzeń jest możliwa, gdyż widać wyraźnie, że myśl o „urodzeniu” Gileada przez Makira (Lb 26,29aB) to rodzaj interpretacji, która obca była jeszcze wersji z Joz 17,1b⁴⁵. Starsza forma listy potomków Manasessa domaga się więc części informacji z Joz 17,1–2⁴⁶. Pierwszym krokiem w jej tworzeniu było „ojcostwo” Makira względem Gileada, co umożliwiło powstanie genealogicznych zależności obecnych w Lb 26. Wielu badaczy sądzi więc, że Lb 26,29aB.30aA stanowią późniejsze dodatki, mające na uwadze informacje z Joz 17,1–2*⁴⁷. Nie brakuje jednak także opinii uznającej Gilead/Gileadytów za część pierwotnej tradycji na liście z Lb 26,29–34⁴⁸.

Powróćmy teraz do córek Selofchada. Ich imiona mogą wiele wyjaśnić (w. 4: Machla, Noa, Chogla, Milka i Tirsza)⁴⁹. Wszystkie one mają końcówki żeńskie i tworzą kontrast dla męskich imion z poprzedniego wiersza. Takie żeń-

⁴⁴ R.G. Boling, G.E. Wright, *Josua* (AB 6), New York 1982, s. 411: „focus attention upon the tight geneological linkage that was an increasing preoccupation toward the end of national existence”.

⁴⁵ M. Noth, *Das vierte Buch Mose: Numeri* (ATD 7), Göttingen 1966, s. 179–180; L. Schmidt, dz. cyt., s. 160–161. Na temat sposobu powstawania genealogii tego rodzaju por. Th. Hieke, *Die Genealogien der Genesis* (HBS 39), Freiburg i. Br. 2003, s. 18–19, 298–322. Analiza przedstawiona w tej monografii wymaga jednak uzupełnienia o podejście diachroniczne, co słusznie zauważa H. Samuel (dz. cyt., s. 183).

⁴⁶ M. Noth, dz. cyt., s. 180.

⁴⁷ Tamże; inaczej: R. Achenbach, *Die Vollendung der Tora. Studien zur Redaktionsgeschichte des Numeribuches in Kontext von Hexateuch und Pentateuch* (BZAR 3), Wiesbaden 2003, s. 455–456. Por. dyskusję wokół tej opinii M. Notha w: J.D. Macchi, dz. cyt., s. 263–264; H. Seebass, *Numeri* 22,2–36,13 (BK IV.3), Neukirchen-Vluyn 2007, s. 166–167.

⁴⁸ Tak H. Seebass (dz. cyt., s. 167), który zgadza się z wtórnym charakterem wspomnianych wierszy w obecnym miejscu, ale Gileadytów uznaje za fragment oryginalnej tradycji.

⁴⁹ R.D. Nelson (dz. cyt., s. 202) komentuje to w następujący sposób: „This gender-based genealogical systemization of clan relationships was apparently based on a linguistic foundation”.

skie formy określeń stosowanych jako nazwy klanów lub miejsc nie są niczym nowym w Biblii (por. Tirchana w 1 Krn 2,48; Sobeba w 1 Krn 4,8; Efrata w Rdz 35,16). Część z tych żeńskich imion (Chogla i Noa) to ewidentnie toponimy, gdyż znajdujemy je na wspomnianym już ostrakonie z Samarii. Podobnie jest z Tirsą (Joz 12,24; 1 Krn 15,21.33; Pnp 6,4), niewspomnianą jednak na tym ostrakonie. Wszystkie te miejsca leżały na północny wschód od Samarii⁵⁰. Jedyne Milka (etymologicznie imię to ma sens: królowa) wydaje się w tym gronie imieniem własnym (por. Rdz 11,29; 22,20–23; 24,15.24.47). Zawarty w tym imieniu komponent *mlk* w językach zachodnio-semickich często pojawia się w imionach królewskich lub boskich. Polityczna relacja pięciu „żeńskich” klanów i sześciu „męskich” klanów zostaje tu osiągnięta poprzez imię wspomnianego Chefera. Ich udział w „męskim” systemie dziedziczenia etiologicznie wspiera się odwołaniem do decyzji Mojżesza (Joz 17,4b). Lb 27,1–11; 36,1–12 pomyślane były jednak pierwotnie przede wszystkim jako przepisy mające ustalić stałe prawo lub zwyczaj obowiązujący w późniejszym Izraelu i dający możliwość dziedziczenia przez kobiety⁵¹. W obecnym kontekście Księgi Jozuego zasada ta zostaje wykorzystana do uzasadnienia stanu posiadania ziemi oraz potwierdzenia tradycyjnej struktury klanowej⁵².

Geograficzne zainteresowania powracają także w kolejnych wierszach (Joz 17,5–6). Zwrot *ḥablê m^enaššeh* – „przydział/dystrykty Manassesza”, skoncentrowany jest na dziesięciu regionach, ale liczba ta nie obejmuje Chefera, zastąpionego przez córki Selofchada. Według 1 Krl 4,10 istniał jednak taki odrębny dystrykt i nie należy go identyfikować z pięcioma „żeńskimi” działami, które tu (ww. 4b–6a) podporządkowane są wyraźnie „męskim” dystryktom. Określenie „pośród swych braci” ponownie nie może być brane dosłownie, bo według tradycji biblijnej, inspirującej obecną wypowiedź, córki te nie mają rodzonych braci. Zresztą w. 6 wydaje się całkowicie ignorować zainteresowania genealogiczne. Kobiety z Manassesza dzielą tu już całkowicie owoce obietnicy z w. 4 z mężczyznami z tego plemienia⁵³.

⁵⁰ Por. J. Renz, W. Röllig, dz. cyt., s. 87.

⁵¹ Por. M. Weinfeld, *The Case of the Daughters of Zelophehad*, „Vetus Testamentum” 16 (1966), s. 518–522.

⁵² R.D. Nelson, dz. cyt., s. 202.

⁵³ H.N. Rösel, dz. cyt., s. 279.

2.2. Genealogia z 1 Krn 7,14–19

Księga Kronik wprowadza kilka ciekawych innowacji do omówionych już genealogii. Zdaniem niektórych egzegetów wersja kronikarska jest rodzajem „wariacji” na temat Lb 26,29–34⁵⁴. W kontekście układ strukturalny całego tekstu ma, typową dla Kronikarza, formę chiazmu⁵⁵ (ww. 14–19: potomkowie Manasses; ww. 20–27: potomkowie Efraima; w. 28: miasta Efraima; w. 29: miasta Manasses). Kronikarz wyraźnie łączy więc obie grupy ze sobą. O wiele ciekawsze jest jednak źródło, z którego korzysta w prezentacji swojej genealogii Manasses. Już na pierwszy rzut oka, mając wiedzę o poprzednich genealogiach, doszukać się tu można nie tylko wyraźnych korekt, ale i niewytłumaczalnych trudności. Co robią na liście Kronikarza Chuppim i Szuppim, znani z genealogii Beniamina (1 Krn 7,12.15a), i w jakim sensie Makir wziął dla nich żony? Kim jest „pierwszy” syn, skoro Selofchad jest „drugim” (w. 15b)? Czemu Maaka raz jest siostrą Makira (w. 15a), a zaraz potem jego żoną (w. 16)? Nie ma ponadto pewności, do kogo w pierwszym przypadku odnosi się sufiks zaimkowy „jego siostra”. Jak potem zidentyfikować synów Gileada (w. 17)? Wreszcie, kim jest Szemida, którego potomków wylicza się na końcu genealogii, i kto jest jego ojcem (w. 19)?⁵⁶ Spójrzmy najpierw na tekst:

7¹⁴ Synowie Manasses: Asriel, którego urodziła drugorzędna jego żona, Aramejka. Urodziła [też] Makira, ojca Gileada. ¹⁵ Makir wziął żony dla Chuppima i Szuppima. Imię jego siostry było Maaka. Imię drugiego syna Selofchad, ale Selofchad miał tylko córki. ¹⁶ Maaka, żona Makira, urodziła mu syna i dała mu na imię Peresz. A bratu jego było na imię Szeresz, którego synami byli Ulam i Rekem. ¹⁷ Syn Ulama: Bedan. Ci byli synami Gileada, syna Makira, syna Manasses. ¹⁸ Jego siostra Hammoleket, urodziła Iszhoda, Abiezera i Machlę. ¹⁹ Synami Szemidy byli: Achian, Szekem, Likebi i Aniam.

Zauważyliśmy już, że starożytne genealogie traktują granice pomiędzy imionami osobowymi, nazwami etnicznymi i topograficznymi dość swobodnie. Same układy genealogiczne mogą też sugerować aktualne dla ich autorów uwarunkowania społeczne, etniczne i historyczno-geograficzne, które wynikają z powiązanych

⁵⁴ Th. Willi, *1 Chronik 1–10* (BK XXIV/1), Neukirchen-Vluyn 2009, s. 254.

⁵⁵ Por. G.N. Knoppers, *1 Chronicles 1–9* (AB 12), New York 2004, s. 461, ze wskazaniem na: I. Kalimi, *Zur Geschichtschreibung des Chronisten* (BZAW 226), Berlin 1995.

⁵⁶ To tylko część z trudności sygnalizowanych przez badaczy przy interpretacji tego tekstu. Por. R. Braun, *1 Chronicles* (WBC 14), Waco 1986, s. 110; Th. Willi, dz. cyt., s. 255.

w nich imion własnych, nazw ludów lub miejsc⁵⁷. Na interesującej nas teraz liście pierwsze zaskoczenie stanowi Asriel (w. 14a). Według Lb 26,30–31 jest on synem Gileada. Według Joz 17,1–2 – ojcem Gileada jest natomiast Makir, Asiel zaś pojawia się w gronie dalszych potomków Manassesesa. Jego obecne usytuowanie sugeruje teraz, że jest on pierworodnym synem Manassesesa. Co więcej, tym razem imię to związane jest ze wschodnim brzegiem Jordanu, w Lb 26,31 zaś, jako syn Gileada, wyraźnie sytuowany jest już na zachodnim brzegu rzeki. Część badaczy dostrzega tu jednak potrzebę korekty tekstu i rozumie *’srk’l* jako zbitkę powstałą z połączenia *’sr jldh* – „których urodziła” (dyptografia!). Podejrzenia o taki błąd pojawiły się już w 1854 roku⁵⁸, jednak większość współczesnych komentatorów nie podziela tej sugestii⁵⁹.

Makir (w. 14b) oraz Hammoleket, siostra Asriela i Makira (w. 18) – to kolejne dzieci Manassesesa. Kronikarz rozpoczyna zatem rozgałęzienia genealogiczne Manassesesa inaczej niż w przypadku pozostałych plemion, nie od pierwszego, lecz od trzeciego pokolenia, a potem kończy je nie na trzecim, ale na piątym pokoleniu. Takie „wyróżnienie” jest prawdopodobnie efektem umieszczenia w ewidentnie starszej genealogii Manassesesa znanego nam już zwrotu „Gilead, syn Makira”. Oryginalna genealogia mogła więc zaliczać Asriela, Cheleka *et consortes* do grona bezpośrednich potomków Manassesesa⁶⁰. Spora część imion wymienionych w dalszej części znana jest już z poprzednich dwóch genealogii. Inne jest jednak ich przyporządkowanie. Niektóre imiona mają też nieco zmienioną formę. Linia Machir – Gilead kontynuowana jest tu przez imiona Peresz i Szeresz (w. 16). Matką obu synów jest żona Makira – Maaka. Niejasne jest tu jednak pochodzenie znanego nam Selofchada (w. 15b). Problem stanowi najpierw punkt odniesienia dla informacji o „drugim synu”. Kim był pierwszy? Możliwe, że został pominięty, ponieważ nie był potrzebny Kronikarzowi w realizacji jego założeń koncepcyjnych. Być może jednak z jakichś nieznanych nam względów Kronikarz pominął lub „zgubił” imię jego ojca Chefera⁶¹. Wtedy można zakładać, że wraz z nim zniknęło także imię „pierwszego” syna, znajdujące się w wykorzystywanym przez Kronikarza *Vorlage* obecnej genealogii. O córkach Selofchada także

⁵⁷ G.N. Knoppers, dz. cyt., s. 461–462.

⁵⁸ Jej autorem był E. Berthean. Opowiadali się za nią m.in. W. Rudolph, *Chronikbücher* (HAT 21), Tübingen 1955, 68; R. Braun, dz. cyt., s. 110. Możliwość odwrotnego kierunku zdarzeń widzi natomiast S. Japhet (dz. cyt., s. 189).

⁵⁹ Th. Willi (dz. cyt., s. 254) nawet zdecydowanie ją odrzuca.

⁶⁰ Tak: S. Japhet, dz. cyt., s. 189.

⁶¹ Tak: tamże, s. 190.

wspomina się tu jedynie ogólnie, bez podawania imion. Kronikarska tendencja do skracania wydaje się więc właściwym kierunkiem w poszukiwaniu przyczyn tej niejasności. Z drugiej strony jednak ten sam Kronikarz umieszcza w genealogii Manassesza szereg elementów zbędnych z punktu widzenia wspomnianej koncepcji (por. ww. 15a.19). Niektóre imiona łączone w poprzednich genealogiach z córkami Selofchada pojawiają się ponadto potem w innej konfiguracji. Machla w 1 Krn 7,18 jest dzieckiem Hammoleket. Niejasne jest tam jednak to, czy chodzi o syna, czy o córkę⁶². Być może także Aniam stanowi wariant dla imienia Noa (w. 19bB)⁶³. Nerozwiązany dotąd problem stanowi natomiast wtrącenie: „Makir wziął żony dla Chuppima i Szuppima” (w. 15a). Oba imiona są obecne nieco wcześniej, w genealogii Beniamina (1 Krn 7,12). Badacze zwykle oddają pojawiającą się tu prepozycję *l^e* w sensie „dla” (tak BT; BP; BŚP) lub próbują tłumaczyć ją jako zwrot „(pochodzące) z”. Ani te tłumaczenia, ani inne zabiegi interpretacyjne⁶⁴ nie dały jednak jak dotąd zadowalającego wyjaśnienia dla obecności tej wzmianki w obecnym miejscu. Próby skorygowania tekstu, które zaproponował Roddy Braun⁶⁵ czy Thomas Willi⁶⁶, choć logiczne, także nie mają dostatecznego uzasadnienia w krytyce tekstu. Ten ostatni proponuje np., aby w pierwszym odniesieniu do Maaki – „jego siostra”, skorygować zaimbek na liczbę mnogą (*'āhōtām*; tak LXX^L i Targum). Wówczas Maaka byłaby siostrą obu wspomnianych wcześniej postaci, a w drugim wypadku chodziłoby o inną Maakę – żonę Makira.

Zwrot „synowie Manassesza” można by tu rozumieć w sensie „potomkowie”, gdyby nie wspomnienie o drugorzędnej żonie Manassesza, określonej jako Aramejka. Według Rdz 46,20 LXX była to bezimienna syryjska konkubina, która urodziła mu Makira, a ten był ojcem Gileada. Wersja masorecka Rdz 46,20 ignoruje tę tradycję. Niewątpliwie jednak stanowi ona teraz źródło informacji dla Kronikarza (por. też Rdz 50,23). Wraz z tym przyporządkowaniem uwydatnia się tendencja Kronikarza do zaznaczenia silnych aramejskich konotacji genealogii Manassesza. Asriel, Makir i jego potomek Gilead, znani z poprzednich genealogii, identyfikowani są teraz jako potomkowie Manassesza i Aramejki. Również żonę

⁶² G.N. Knoppers (dz. cyt., s. 463) sądzi, że żeńska interpretacja tego imienia jest bardziej prawdopodobna, i wskazuje na: S.C. Layton, *Archaic Features of Canaanite Personal Names* (HSM 47), Atlanta 1990, s. 216.

⁶³ Tak: S. Japhet, dz. cyt., s. 192. G.N. Knoppers (dz. cyt., s. 463) sądzi jednak, że takie utożsamienia (*n'h* Lb 26,33; Joz 17,3; *'nj'm* 1 Krn 7,19b) są filologicznie niepewne.

⁶⁴ Por. P.B. Dirksen, *1 Chronicles* (HCOT), Leuven–Dudley 2005, s. 124.

⁶⁵ R. Braun, dz. cyt., s. 110.

⁶⁶ Th. Willi, dz. cyt., s. 256.

Makira, Maakę, matkę Gileada, można uznać za Aramejkę. Sugeruje to wspomnienie o podbitym na wschód od Jordanu (Jair) królestwie Maakatyków (Pwt 3,14; Joz 12,5). Takie imię nosiła potem również jedna z żon Dawida (2 Sm 3,3) i jedno z dzieci Nachora (Rdz 22,24). Podobne aramejskie konotacje może mieć też imię Hammoleket (sens rdzenia *hmlk* to „królowa”; por. imię Milka w poprzednich genealogiach i Rdz 11,29; 22,20: córka Nachora). Kronikarz stosuje tu prawdopodobnie swój własny kod etniczny i geograficzny⁶⁷. W tym miejscu łączy ze sobą dominującą linię „męską” (Izraelici) i podporządkowaną jej linię „żeńską” (Aramejczycy). W ten sposób jeszcze silniej podkreśla fakt, że potomstwo Manassesza, w tym zwłaszcza potomkowie Makira i Gileada, ma silne, wręcz przeważające od samego początku, aramejskie korzenie (por. 1 Krn 7,14.16.18). Całość tak ułożonej genealogii sugeruje kronikarski sposób spojrzenia na relacje historyczno-geograficzne po wschodniej stronie Jordanu. Potomkowie Manassesza z północno-wschodniej strony Transjordanii zamieszkiwali pogranicze z królestwami aramejskimi, gdzie precyzyjne rozgraniczenia etniczne czy polityczne nie zawsze były jasne⁶⁸. Patrząc na takie powiązania z perspektywy Księgi Rodzaju, łatwo zauważyć rozbieżność tradycji. Makir i Gilead według Rdz 50,23 powinni bowiem urodzić się w Egipcie jeszcze za życia Józefa.

Dalsze potomstwo tej gałęzi potomków Manassesza (1 Krn 7,16) jest dotąd nieznane. Bedan (1 Krn 7,17) wspomniany jest jeszcze w 1 Sm 12,11. Liczbę mnogą w TM: „synowie Ulama...” można wyjaśnić zastosowaniem standardowej formuły (por. 1 Krn 1,41; 2,8.31[2x]; 3,22; 5,4). Egzegeci zauważają, że w 1 Sm 12,11 imię Bedan pojawia się pomiędzy dwoma imionami sędziów związanymi z Manassesem (Jerubbaal, tj. Gedeon i Jefte; por. Sdz 6,11; 11,1). Być może z tego powodu znajduje się ono także teraz w kronikarskiej wersji genealogii Manassesza (por. jeszcze 1 Krn 8,39–40; Joz 18,27)⁶⁹. Imiona Ulam i Rekem (1 Krn 7,16) nie mają potwierzonego związku z linią Makir – Gilead poza omawianą tu genealogią. Ostatnia część wypowiedzi (w. 17b) jest zupełnie niepowiązana z tym, co czytamy wcześniej⁷⁰. Niemniej dzięki takiemu obramowaniu

⁶⁷ Judę łączy Kronikarz z Kananejczykami i sytuuje go w górach Judzkich, synów Józefa, Efraima, umieszcza w centralnym pasie Kanaanu, w Górach Efraima, a Manassesza łączy z Aramejczykami i sytuuje w Gileadzie. Por. S. Japhet, dz. cyt., s. 192.

⁶⁸ Por. tamże, s. 191–192.

⁶⁹ Tak S. Japhet, dz. cyt., s. 192; G.N. Knoppers, dz. cyt., s. 463.

⁷⁰ P.B. Dirksen, dz. cyt., s. 124.

(por. ww. 14a. 17b) akcentuje się to, że wschodnia linia potomków Manassesza stanowi główną oś tej genealogii (por. też 1 Krn 5,23–24)⁷¹.

Kim jest Hammoleket? Należy ją uznać za siostrę Makira (tak TM; S. Japhet), czy też przy propozycji korekty, którą sugerował Thomas Willi⁷², powinniśmy zaliczyć ją do trzeciego pokolenia i postawić w jednej linii z Gileadem, a nie z Makirem? Potomstwo Hammoleket zawiera w każdym razie liczne nowe imiona (ww. 18–19). Abiezer związany jest z zachodnim brzegiem Jordanu (por. Joz 12,2–3; Sdz 6,11). Także pozostałe imiona, przynajmniej te znane z Lb 26,28–34, powiązane są z Cisjordaną. Część tych imion, np. wspomniany Abiezer, może oznaczać zarówno klan, jak i określony region⁷³. We wcześniejszych wariantach genealogii były one jednak powiązane z linią Makir – Gilead, teraz zaś Kronikarz łączy je z imieniem „jego siostry Hammoleket”. Ten zabieg pozwala mu jeszcze bardziej wyakcentować powiązanie Makira i jego syna Gileada ze wschodnim brzegiem Jordanu. Według Joz 17,2 synowie Abiezera to jeden z klanów Manassesza (por. Joz 6,34; 8,2). Wspominana już Machla jest jedną z córek Selofchada (Lb 26,33; 27,1; 36,11; Joz 17,3). Szemida jest w obecnym kontekście zupełnie niepowiązany genealogicznie z resztą potomków Manassesza. Jednak wraz z Sychemem, jego synem, zaliczany jest do praprawnuków Manassesza w Lb 26,31–32, a w Joz 17,2 do jego synów (podobnie jak wspomniani wcześniej Asriel i Chefer). W obu ostatnich wariantach wszyscy oni są braćmi. W obecnym kontekście – jak wspomnieliśmy – w. 19 nie ma jednak żadnych powiązań. Tekst byłby płynniejszy, gdyby Szemida pojawił się już na początku w. 18⁷⁴. O jego synach wiemy jak dotąd niewiele. Jedynie Szekem może tu być kojarzony z Sychem (Cisjordania).

Wersja Kronikarza prezentuje zatem inny od poprzednich sposób organizacji genealogii Manassesza. Stanowi swego rodzaju polemiczną dyskusję z tradycjami zawartymi w Pięcioksięgu oraz Księdze Jozuego. Widać to nade wszystko także w odmiennym zorientowaniu geograficznym. W Joz 17,2–3 większość potomków Makira (i Gileada) mieszkała na zachodnim brzegu Jordanu. Razem z córkami Selofchada potomkowie ci reprezentowali w zasadzie całość plemienia Manassesza w spisie z Lb 26,29–31. Nawet jeśli w Joz 17,1 odnotowuje się, że Gilead i Baszan także należą do Manassesza, to nie specyfikuje się tam imiennie żadnych klanów. Dopiero Kronikarz przewidział w swej wersji genealogii miejsce na szer-

⁷¹ Tak słusznie odczytuje obecność tej informacji G.N. Knoppers (dz. cyt., s. 462).

⁷² Th. Willi, dz. cyt., s. 255.

⁷³ G.N. Knoppers, dz. cyt., s. 463.

⁷⁴ S. Japhet, dz. cyt., s. 189.

sze, choć tylko symboliczne, odniesienie się do członków plemienia Manassesza osiadłych w Transjordanii. W linii żeńskiej łączy tę część Manassesza z Aramejczykami. Z perspektywy 1 Krn 5,23–26⁷⁵ można sądzić, że traktuje zamieszkującą Transjordanie część Manassesza, wraz z Rubenem i Gadem, jako tę część potomków Jakuba – Izraela, która została „ukarana” przez Boga za odstępstwa. Narzędziem kary był Pula, czyli Tiglat-Pilezer. Historycznie działo się to w latach 733–732 przed Chr.

3. Dane historyczne a problem potomków Manassea

Trudno byłoby zinterpretować wydobyte z analizy tekstów biblijnych dane bez odniesienia się do tego, co wiemy dziś dzięki historii oraz archeologii. Najstarsze wspomnienie o Izraelu znajduje się na słynnej steli Merenptaha⁷⁶, zwanej z tego powodu „stelą Izraela”. Opisana na niej wyprawa wojenna odbyła się w piątym roku panowania Merenptaha (1209 r. przed Chr.). Terytorialne usytuowanie wymienionego na steli Izraela nie jest jednak pewne. Jeśli lista wymienianych miejsc i ludów jest sekwencyjna, to tereny zamieszkałe przez Izraela znajdować się mogły na północ od Jerozolimy. Jednak na wspomnianej steli wymienia się najpierw miasta, a potem ludy⁷⁷, stąd wszelkie spekulacje na temat geograficznego usytuowania są czysto teoretyczne⁷⁸. Część „Izraela” z punktu widzenia Egipcjan znajdować się mogła w okolicach Sychem. Egipcjanie nazywali te tereny jednak „ziemią Sychem” lub „górami Sychem”. Sytuowanie „Izraela” na terenie wskazywanym przez teksty biblijne jako tereny Manassesza (pomijając nieprecyzyjność danych biblijnych w kwestii granic tego plemienia) jest więc jedynie czystym domysłem⁷⁹. Jakkolwiek możemy być pewni, że istniała już około 1200 roku przed Chr. społeczność określana mianem Izraela, to nie mamy żadnych precyzyjnych danych, aby uściślić jej ulokowanie w Kanaanie⁸⁰.

⁷⁵ G.N. Knoppers, dz. cyt., s. 390–391.

⁷⁶ Por. M. Weippert, *Historisches Textbuch zum Alten Testament. Grundrisse zum Alten Testament* (ATD Ergänzungsreihe 10), Göttingen 2010, s. 168–171.

⁷⁷ Tak sugeruje np. N. Na’aman, *The „Conquest of Canaan” in the Book of Joshua and in History*, w: I. Finkelstein, N. Na’aman (eds.), *From Nomadism to Monarchy: Archeological and Historical Aspects of Early Israel*, Jerusalem 1994, s. 218–281, zwł. 247–249.

⁷⁸ L.L. Grabbe, dz. cyt. [reprint z 2009, s. 79].

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ N. Na’aman, dz. cyt., s. 249.

Archeologia wskazuje, że biblijne tereny przypisywane Efraimowi i Manassesowi po zachodniej stronie Jordanu należały w epoce brązu do najgęściej zaludnionych w stosunku do innych ziem w Cisjordanii. Stan ten trwał aż do epoki żelaza II, a ziemie Efraima wówczas nadal należały do najgęściej zaludnionych⁸¹. Przy porównaniu okresów oznaczanych przez archeologów jako epoka żelazo I i epoka żelazo II dostrzec można z jednej strony rozwój małych miast w centralnym pasie Kanaanu (żelazo I), łączonym przez autorów biblijnych z Efraimem i Manassesem⁸², a potem (żelazo II) wyraźne przesunięcie ludności na zachód. Opustoszały wówczas takie miasta, jak Szilo, ‘Aj czy Kirbet Raddana.

Historycznie rzecz biorąc, tereny związane z Izraelem w Transjordanii zawsze były najsłabszym ogniwem terytorialnym. Nieustannie stanowiły przedmiot rywalizacji pomiędzy Izraelem i Damaszkiem (lub w mniejszym stopniu z sąsiadami z południowej Transjordanii). Obie rywalizujące strony pogodzili ostatecznie Asyryjczycy. W latach ich pierwszej inwazji (733–732 przed Chr.) tereny te zostały najpierw splądrowane (por. 2 Krl 15,29), a potem deportowano ich ludność (13 520 osób)⁸³. Można uznać, że wówczas, wraz ze wspomnianą w 1 Krn 5,23–26 jako „kara Boża” inwazją Tiglat-Pilezera III⁸⁴, ostatecznie odpadły one od Izraela.

Autorzy biblijni pisali swoje teksty znacznie później niż wspomniana tu inwazja Tiglat-Pilezera III. W ten sposób można wytłumaczyć ich małe zainteresowanie tymi terenami. Z jednej strony nie mogli pominąć faktu, że w Transjordanii zamieszkiwali kiedyś potomkowie Jakuba-Izraela, a z drugiej – musieli pogodzić się z aktualnym dla nich stanem rzeczy i wyjaśnić fakt odpadnięcia tych ziem od Izraela oraz zaginięcie w wirze historii zamieszkujących je społeczności. Po wspomnianej inwazji Tiglat-Pilezera III ostatnim bastionem Królestwa Północnego (Izraela) stały się tereny Samarii, które prorok Ozeasz, świadek tych

⁸¹ I. Finkelstein, *The Land of Efraim Survey 1980–1987: Preliminary Report*, „Tel Aviv” 15–16 (1988–1989), s. 117–183, zwł. 151–154.

⁸² Por. L.E. Stager, *Forging an Identity: The Emergence of Ancient Israel*, w: M.D. Coogan (ed.), *The Oxford History of the Biblical World*, Oxford 1998, s. 123–175, zwł. 134–137; W.G. Dever, *Who Were the Early Israelites and Where Did They Come From?*, Grand Rapids 2003, s. 97–100.

⁸³ Te dane wynikają z fragmentu asyryjskiej kroniki (*Rocznik asyryjski* 24, 1–9), opublikowanej po raz pierwszy w: H. Tadmor, *The Inscription of Tiglath-Pileser III*, Jerusalem 1994. Fragment ten cytowany jest w: W.W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture*, t. 2: *Monumental Inscriptions from Biblical World*, Leiden–Boston 2003, s. 286.

⁸⁴ O wydarzeniach z tego okresu zob. S.H. Horn, P.K. McCarther jr., *Podzielona monarchia. Królestwo Judy i Izraela*, w: H. Shanks, *Starożytny Izrael*, Warszawa 2007, s. 248–253. Materiał źródłowy por. M. Weippert, dz. cyt., s. 285–295.

wydarzeń, określa mianem „Efraima”⁸⁵. Zostały one ostatecznie podbite przez Asyryjczyków w latach 722–721 przed Chr. Nietrudno wyjaśnić więc dominujący charakter ostatniego z tych określeń, gdy używane jest ono, często zamiennie z określeniem „dom Józefa”, jako synonim (północnego) Izraela. Z terenami tymi Królestwo Judy, z którego wywodzili się autorzy biblijni odpowiedzialni za genealogie Manasses, miało jeszcze potem do czynienia w czasach panowania króla Jozjasza (641–609 przed Chr.). Wówczas władca ten wcielił część terytoriów na północ od Jerozolimy do swojej monarchii, a wspierająca go szkoła deuteronomistyczna tworzyła ideę powrotu do czasów Dawida (zjednoczona monarchia). Kolejne wydarzenia, śmierć Jozjasza w 609 roku przed Chr. i upadek Królestwa Judy w latach 597–587 przed Chr., położyła kres tym marzeniom. Niemniej w pamięci pozostała sama idea zjednoczonej monarchii i tworzących ją plemion. Możliwe więc, że reprezentujący pierwotnie Transjordanie Makir (por. Sdz 5,14) został ostatecznie zastąpiony przez Manasses, a ten z kolei – choć wskazywany jako pierworodny Józefa – ustąpił miejsca „większemu” – Efraimowi (por. Rdz 48,19).

* * *

Nie mamy wystarczająco mocnych danych, aby uznać określenie „Manasses” za realnie istniejącą, historyczną nazwę plemienną. Wiele wskazuje zaś na to, w tym także sama etymologia tego imienia, że może chodzić o późniejszy eponim, pozwalający objąć pamięcią oderwane od Izraela tereny i zamieszkującą je ludność, bez konieczności nadmiernego tłumaczenia faktu, dlaczego część narodu wybranego (połowa Manasses) znalazła się poza obrębem ziemi obiecanej. W ostatecznej wersji Pięcioksięgu pojęcie „ziemia obiecana” ogranicza się już w każdym razie tylko do zachodniego brzegu Jordanu⁸⁶.

Bibliografia

- Achenbach R., *Die Vollendung der Tora. Studien zur Redaktionsgeschichte des Numeribuches in Kontext von Hexateuch und Pentateuch* (BZAR 3), Wiesbaden 2003.
 Albertz R., *A Pentateuchal Redaction in the Book of Numbers? The Late Priestly Layer of Numbers 25–36*, „Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft” 125 (2013).

⁸⁵ Por. Oz 4,17; 5,3.5.9.11–14; 6,4.10; 7,1.8.11; 8,9.11; 9,3.8.11.13.16; 10,6.11; 11,3.8–9; 12,1–2.9.15; 13,1.12.15; 14,9.

⁸⁶ Na ten temat por. J. Lemański, dz. cyt., s. 202–212.

- Auld A.G., *Joshua, Mose and the Land. Tetrateuch – Pentateuch – Hexateuch in a Generation since 1938*, Edinburgh 1980.
- Beyerle S., *Manasse*, w: M. Görg, B. Lang (Hrsg.), *Neues Bibel-Lexikon*, Zürich–Düsseldorf 1995.
- Boling R.G., Wright G.E., *Josua* (AB 6), New York 1982.
- Buttler T., *Judges* (WBC 8), Nashville 2009.
- Cortese E., *Josua 13–21. Ein priesterschriftlicher Abschnitt im deuteronomistischen Geschichtswerk* (OBO 94), Fribourg–Göttingen 1990.
- Dever W.G., *Who Were the Early Israelites and Where Did They Come From?*, Grand Rapids 2003.
- Diebner B.J., *Wan sang Deborah ihr Lied? Überlegungen zu zwei der ältesten Texte des TNK (Ri 4 und 5)*, „Amsterdamse Cahiers voor Exegese en bijbelse Theologie“ 14 (1995).
- Dirksen P.B., *1 Chronicles* (HCOT), Leuven–Dudley 2005.
- Eddinger T.W., *Machir*, w: K.D. Sakenfeld (ed.), *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, t. 3, Nashville 2008.
- Finkelstein I., *The Land of Efraim Survey 1980–1987: Preliminary Report*, „Tel Aviv“ 15–16 (1988–1989).
- Fritz V., *Das Debnora – Lied. Ri 5 als Geschichtsquelle*, w: tenze, *Studien zur Literatur und Geschichte des alten Israel* (SBAB 22), Stuttgart 1997.
- Frolov S., *Manasseh, Manassites*, w: K.D. Sakenfeld (ed.), *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, t. 3, Nashville 2008.
- Grabbe L.L., *Ancient Israel. What Do We Know and How Do We Know It?*, New York–London 2007.
- Graham M.P., *Machir*, w: D.N. Freedmann (ed.), *The Anchor Bible Dictionary*, t. 4, New York 1992.
- Gross W., *Richter* (HThKAT), Freiburg–Basel–Wien 2009.
- Hallo W.W. (ed.), *The Context of Scripture*, t. 2: *Monumental Inscriptions from Biblical World*, Leiden–Boston 2003.
- Hawk L.D., *Joshua, Book of*, w: B.T. Arnold, H.G.M. Williamson (eds.), *Dictionary of the Old Testament: Historical Books*, Downers Grove–Leicester 2005.
- Hieke Th., *Die Genealogien der Genesis* (HBS 39), Freiburg in. 2003.
- Hoop R. de, *Genesis 49 in its Literary and Historical Context* (OTS 39), Leiden 1999.
- Horn S.H., McCarther P.K. jr., *Podzielona monarchia. Królestwo Judy i Izraela*, w: H. Shanks, *Starożytny Izrael*, Warszawa 2007.
- Japhet S., *1 Chronik* (HThKAT), Freiburg–Basel–Wien 2002.
- Kalimi I., *Zur Geschichtschreibung des Chronisten* (BZAW 226), Berlin 1995.
- Kallai Z., *The twelve-Tribal System of Israel*, „Vetus Testamentum“ 47 (1995).
- Kallai Z., *A Note on the Twelve-Tribe Systems of Israel*, „Vetus Testamentum“ 49 (1999).
- Knoppers G.N., *1 Chronicles 1–9* (AB 12), New York 2004.

- Koehler L., Bamumgartner W., Stamm J.J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1–2, Warszawa 2001.
- Layton S.C., *Archaic Features of Canaanite Personal Names* (HSM 47), Atlanta 1990.
- Lemański J., *Księga Rodzaju rozdziały 11,27–36,43* (NKBST I/2), Częstochowa 2014.
- Levine B.A., *Numbers 21–36* (AB 4A), New York 2000.
- Lindars B., *Judges 1–5. A New Translation and Commentary*, Edinburgh 1995.
- Macchi J.D., *Israël et ses tribus selon Genèse 49* (OBO 171), Freiburg–Göttingen 1999.
- McCarthy P.K. jr., *II Samuel* (AB 9), New York 1984.
- Na'aman N., *The „Conquest of Canaan” in the Book of Joshua and in History*, w: I. Finkelstein, N. Na'aman (eds.), *From Nomadism to Monarchy: Archeological and Historical Aspects of Early Israel*, Jerusalem 1994.
- Nelson R.D., *Joshua* (OTL), Louisville 1997.
- Niemann H.M., *A New Look at the Samaria Ostraca: The King-Clan Relationship*, „Tel Aviv” 35 (2008).
- Noth M., *Das System der zwölf Stämme Israels* (BWANT 4/1), Stuttgart 1930.
- Noth N., *Das vierte Buch Mose: Numeri* (ATD 7), Göttingen 1966.
- Ottosson M., *Gilead (Place)*, w: D.N. Freedman (ed.), *The Anchor Bible Dictionary*, New York 1992.
- Renz J., Röllig W., *Handbuch der althebräischen Epigraphik*, t. 1, Darmstadt 1995.
- Richter F.H., „Auf den Knien eines anderen gebären”? (*Zur Deutung von Gn 30,3 und 50,23*), „Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft” 91 (1979).
- Rösel H.N., *Joshua* (HCOT), Leuven–Paris–Walpole 2011.
- Rudolph W., *Chronikbücher* (HAT 21), Tübingen 1955.
- Samuel H., *Von Priestern zum Patriarchen. Levi und die Leviten im Alten Testament* (BZAW 448), Berlin–Boston 2014.
- Schmidt L., *Das 4. Buch Mose. Numeri Kapitel 10,11–36,13* (ATD 7,2), Göttingen 2004.
- Seebass H., *Numeri 22,2–36,13* (BK IV.3), Neukirchen-Vluyn 2007.
- Stager L.E., *Forging an Identity: The Emergence of Ancient Israel*, w: M.D. Coogan (ed.), *The Oxford History of the Biblical World*, Oxford 1998.
- Tadmor H., *The Inscription of Tigleth-Pileser III*, Jerusalem 1994.
- Tiemeyer L.S. *Manasseh*, w: B.T. Arnold, H.G.M. Williamson (eds.), *Dictionary of the Old Testament: Historical Books*, Downers Grove–Leicester 2005.
- Weinfeld M., *The Case of the Daughters of Zelophehad*, „Vetus Testamentum” 16 (1966).
- Weippert M., *Historisches Textbuch zum Alten Testament. Grundrisse zum Alten Testament* (ATD Ergänzungsreihe 10), Göttingen 2010.
- Westermann C., *Genesis. Kapitel 37–50* (BK I/3), 2. Aufl., Neukirchen-Vluyn 1992.
- Willi Th., *1 Chronik 1–10* (BK XXIV/1), Neukirchen-Vluyn 2009.

MANASSES – MAKIR – GILEAD: PYTANIE O ŹRÓDŁA JEDNEJ Z BIBLIJNYCH TRADYCJI GENEALOGICZNYCH

Streszczenie

W artykule analizie poddane zostały informacje na temat Manasses (syn Józefa, jedno z plemion Izraela) oraz jego genealogicznych powiązań. Chronologicznie jedno z głównych odgałęzień Manasses: Makir – Gilead, wydaje się starszą tradycją niż pozostała genealogia. Jej pierwsza część – Makir – może być postrzegana jako starsze określenie niż Manasses. W niniejszym artykule sugeruję, że imię „Manasses” może być stworzone sztucznie przez autora biblijnego, aby zachować pamięć o zaginionych transjordańskich plemionach Izraela.

Słowa kluczowe: Manasses, Makir, Gilead, genealogia

MANASSEH – MACHIR – GILEAD: A QUESTION OF THE SOURCE OF A BIBLICAL GENEALOGIC TRADITION

Summary

The article analyses information about Manasseh (the son of Joseph; one of the Israel's tribes) and its genealogical connections. Chronologically one of the main branches of Manasseh: Machir – Gilead, seems to be a lot older tradition than the rest of the genealogy. Its first part: Machir, might be seen as an older name than Manasseh. In the article we suggest that the name Manasseh might be an artificial invention of biblical authors. It was created to deal with the memory of the lost transjordan tribes of Israel.

Keywords: Manasseh, Machir, Gilead, genealogy

Translated by Janusz Lemański

